

les1 Voor de leeuwen

Ongeveer tweeduizend jaar geleden preekte **Jezus Christus** in het land dat nu **Israël** heet. Na zijn dood gingen zijn **volgelingen** door met preken. Zo ontstond een **nieuwe godsdienst**. Zijn volgelingen noemden zich **christenen**. Die naam komt van Jezus Christus. In Rome woonden ook christenen.

De Romeinen moesten de **Romeinse keizer** ook als een god vereren. De christenen wilden dat niet, want volgens de christenen was er maar **één god**, hun God. Ze wilden ook **geen trouw zweren** aan de keizer. Christenen werden gevangengenomen en gestraft. De Romeinen kenden wrede **straffen** en de inwoners van de stad hielden ervan om die **wreedheden** ook te kunnen zien. Zo werden de christenen soms naar de **arena** in het **amfitheater** gebracht, waar ze door **leeuwen** werden gedood, terwijl de toeschouwers juichten.

les2 Een slimme, machtige keizer

Keizer Augustus regeerde tweeduizend jaar geleden in het Romeinse Rijk. Hij was een machtige heerser. Iedereen in het rijk moest hem **gehoorzamen**. Hij deed veel goeds voor de mensen. Hij zorgde ervoor dat de armen tevreden bleven. De **armen** kregen gratis **brood**. En hij liet **gladiatorenengevechten** organiseren in een **stadion**. De mensen mochten er gratis kijken. Daardoor kwam ze niet in **opstand** tegen de keizer.

De keizer bestuurde het rijk samen met de **senatoren**. Die moesten Augustus ook **gehoorzamen**, anders werden ze **gestraft**. Wie de keizer gehoorzaamde, kreeg juist **beloningen**. Keizer Augustus zorgde met zijn sterke legers voor **vrede** in het Romeinse Rijk. Daardoor konden de mensen zonder problemen werken en **handel drijven** en werd het land zeer **welarend**. De sterke legers veroverden in die tijd een groot deel van Europa. Op veel plaatsen stichtten de Romeinen **steden** met badhuizen, tempels en amfiteaters.

les3 Rechtspraak bij de Romeinen

In Nederland hebben alle mensen **gelijke rechten**. Bij de Romeinen was dat niet zo. In het Romeinse Rijk leefden een heleboel **slaven** die helemaal **geen rechten** hadden. **Vrouwen** hadden **minder rechten** dan **mannen**. **Arme mensen** hadden **minder rechten** dan **rijke mensen**.

In de Romeinse **rechtspraak** vind je die ongelijkheid terug. Arme mensen kregen vaak **zwaardere straffen** dan rijken. **Vrouwen** werden door de rechter **anders behandeld** dan mannen. Toch is het Romeinse recht nog altijd een voorbeeld voor ons. Om drie redenen: 1. In de Romeinse **wetboeken** stond opgeschreven waar je straf voor kon krijgen en waarvoor niet. 2. De Romeinse **rechters** waren **onafhankelijk**. Dat wil zeggen dat de bestuurders niet konden zeggen welke beslissingen een rechter moest nemen. 3. **Verdachten** hadden **het recht** om zich voor de rechter te verdedigen.

les4 Pompeii, een begraven stad

Ruim 1900 jaar geleden barstte de vulkaan de **Vesuvius** uit. De Romeinse stad **Pompeii** werd daardoor bedolven onder de **as**. **Tweehonderd jaar geleden** werd de stad door **archeologen** opgegraven. De stad is goed bewaard gebleven en daardoor weten we nu veel over het leven in een Romeinse stad.

De **huizen** langs de winkelstraten van Pompeii hadden **overkappingen** zodat de mensen in de **schaduw** konden lopen. En als het regende, werden ze niet nat. De straten hadden **stapstenen** zodat de mensen droge voeten hielden als de **riolering** overstroomde en de straten onder water stonden. Bijna alle huizen in Pompeii hadden een **badkamer** en er waren ook nog eens vijf **badhuizen**. Daar kon je aan **fitness** doen en **baden** in water van verschillende temperaturen. Er waren **openbare wc's** op straat. De huizen hadden een **binnenplaats** en een **tuin**. Veel muren waren beschilderd en de **vloeren** waren versierd met **mozaïeken**.

vragen

antwoorden

- les 1**
- 1 Hoelang geleden preekte Jezus Christus?
  - 2 Hoe heet het land waar hij preekte nu?
  - 3 Hoe heetten de volgelingen van Jezus?
  - 4 Waar komt het woord christenen vandaan?
  - 5 Wie moesten de Romeinen als een god vereren?
  - 6 Waarom wilden de christenen de Romeinse keizer niet eren als een god?
- les 2**
- 7 Wat gebeurde er met de christenen in het amfitheater?
  - 8 Hoelang geleden regeerde keizer Augustus?
  - 9 Waarom waren de arme mensen tevreden over de keizer?
  - 10 Waarom zorgde keizer Augustus dat de arme mensen tevreden bleven?
  - 11 Met wie samen bestuurde keizer Augustus het Romeinse Rijk?
  - 12 Hoe zorgde keizer Augustus voor vrede in het Romeinse Rijk?
  - 13 Waarom kan in tijd van vrede de welvaart toenemen?
- les 3**
- 14 Wat stichtten de Romeinen in de veroverde gebieden?
  - 15 Waar hebben de mensen gelijke rechten?
  - 16 Hadden alle Romeinen gelijke rechten?
  - 17 Welke groep bij de Romeinen had helemaal geen rechten?
  - 18 Welke twee groepen hadden minder rechten?
  - 19 Welke mensen hadden invloed op het bestuur?
  - 20 Wie kregen vaak zwaardere straffen?
  - 21 Waar waren de wetten van de Romeinen te vinden?
  - 22 Wat stond er in de wetboeken?
  - 23 De bestuurders konden wel/niet zeggen welke beslissingen de rechters moesten nemen.
- les 4**
- 24 Welk recht hadden verdachten voor een Romeinse rechtbank?
  - 25 Hoe heet de vulkaan die 1900 jaar geleden tot uitbarsting kwam?
  - 26 Welke stad lag daar dicht bij?
  - 27 Wanneer werd de stad voor het eerst opgegraven?
  - 28 Hoe noemen we mensen die oude dingen opgraven?
  - 29 Waar waren de stapstenen op straat voor nodig?
  - 30 Waar konden de mensen in Pompeii in bad gaan?
  - 31 Welke twee belangrijke ruimtes waren er in een Romeins huis?
  - 32 Hoe versierden de Romeinen hun huizen?

- 1 Tweeduizend jaar geleden.
- 2 Israël.
- 3 Christenen.
- 4 Van de naam Jezus Christus.
- 5 De Romeinse keizer.
- 6 Volgens de christenen was er maar één god, hun God.
- 7 Ze werden door leeuwen gedood.
- 8 Tweeduizend jaar geleden.
- 9 Hij gaf ze brood en ze mochten gratis naar gevechten en spelen in een stadion.
- 10 Omdat ze anders misschien in opstand zouden komen.
- 11 Met de senatoren.
- 12 Door sterke legers.
- 13 De mensen kunnen dan zonder problemen werken en handel drijven.
- 14 Ze stichtten er steden.
- 15 In Nederland.
- 16 Nee.
- 17 De slaven.
- 18 Arme mensen en vrouwen.
- 19 Rijke mensen.
- 20 Arme mensen.
- 21 In wetboeken.
- 22 Waar je wel of niet voor gestraft kon worden.
- 23 Niet.
- 24 Ze mochten zich verdedigen.
- 25 De Vesuvius.
- 26 Pompeii.
- 27 Ruim tweehonderd jaar geleden.
- 28 Archeologen.
- 29 Je kon met droge voeten de straat oversteken.
- 30 Thuis of in een badhuis.
Een binnenplaats en een binnentuin.
- 31
- 32 Met beschilderde muren en mozaïek vloeren.

les 1 Monnikenwerk

In de middeleeuwen waren **kloosters** belangrijke plaatsen. Mensen die ziek of gewond waren, konden daar verzorgd worden door **monniken**. Het leven van monniken stond **in dienst van God**. Daarom mochten monniken **niet trouwen** en hadden ze **geen kinderen**. Ook moesten ze hun hele **bezit aan het klooster geven**. Monniken spraken veel met God. Dat heet **bidden**. Ze baden vaak samen in **gebedsdiensten**. Ook 's nachts.

In een klooster was veel werk te doen. Kloosters bezaten vaak veel **grond**. De monniken bewerkten **akkers**, hoedden **vee** en kweekten **groente en fruit**. Ze werden daarbij geholpen door **boeren** die op de grond van het klooster woonden. Meestal hadden de monniken een eigen **bakkerij**. In hun bibliotheek **schreven ze boeken over**.

les 2 Groei van het christendom

In het Romeinse Rijk leefden en werkten **Germaanse volken** samen met de Romeinen. Toen de Romeinen zich **bekeerden** tot het **christendom** werden ook veel Germanen **christen**. Toen werden in Europa **kerken** en **kloosters** gebouwd.

Rond 400 trokken de **Hunnen** uit Azië naar het westen. Ze joegen andere volken voor zich uit op de vlucht. Veel volken zochten een nieuwe plek om te wonen. Daarom noemen we die periode de tijd van de **volksverhuizingen**. De zwervende volken zorgden voor **wanorde** in het Romeinse Rijk. Ze plunderden en vernielden dorpen, kloosters en kerken. Alleen **Ierland** bleef gespaard. Daar waren nog kloosters, en boeken en monniken die konden lezen en schrijven. Na de volksverhuizingen trokken **Ierse monniken** naar het vasteland. Van het christendom was in West-Europa weinig over. De monniken bekeerden de mensen weer tot het christendom. De **Frankische koningen** hielpen hen daarbij.

les 3 Koning Karel wordt keizer

Karel de Grote leefde rond het jaar 800. Hij was **keizer** over een groot deel van Europa. Hij **veroverde** steeds nieuwe **gebieden**. Ook **Nederland** behoorde tot zijn rijk. Karel was een **beschermer** van het **christendom**. **Iedereen** in zijn rijk moest **christen** worden. Wie dat **weigerde**, werd **gedood**. De leider van de kerk, **de paus**, was ook een machtig man. Soms maakten de paus en Karel de Grote ruzie over de vraag wie de machtigste was.

Als Karel ergens oorlog moest voeren, had hij een sterk leger nodig. Hij kon dan altijd rekenen op de **hulp van zijn edelen**. In ruil voor hun hulp, gaf hij zijn edelen **stukken land in leen**. De **leenmannen** mochten de opbrengst van zo'n stuk land zelf houden. Karel had overal in zijn rijk mooie woningen: **paltsen**. Hij reisde met zijn grote hofhouding van palts naar palts. Hij **controleerde** dan **het bestuur** van zijn leenmannen in die streek. Als het voedsel in een palts op was, trok hij weer verder.

les 4 Geloven in Nederland

De **joodse godsdienst** ontstond **ongeveer vijfduizend jaar** geleden in het gebied waar tegenwoordig Israël ligt. De joden hebben de verhalen over hun God opgeschreven in hun **heilige boek de Thora**. **Ongeveer tweeduizend jaar** geleden preekte **Jezus Christus** over diezelfde God. Veel van wat Jezus gezegd en gedaan had, is toen ook opgeschreven. Langzamerhand ontstond zo een nieuwe godsdienst, het **christendom**. Het **heilige boek** van de christenen is **de Bijbel**. In het **Oude Testament** staan dezelfde verhalen als in de joodse **Thora**. In het **Nieuwe Testament** staan de verhalen over **het leven van Jezus Christus**. De meeste gelovige mensen in Nederland zijn christenen. Daarbinnen zijn twee groepen: **protestanten** en **katholieken**. Op zaterdagmorgen gaan de joden naar de **synagoge** om de sabbat te vieren. De heilige dag van de christenen is de zondag, dan gaan zij naar de **kerk**.

vragen

antwoorden

- les 1**
- 1 Waar konden in de middeleeuwen zieken en gewonden verzorgd worden?
  - 2 Waarom mochten monniken geen vrouw en kinderen hebben?
  - 3 Waarom konden monniken geen eigen huis bezitten?
  - 4 Wat voor werk deden de monniken buiten?
  - 5 Wat voor werk deden monniken in het klooster?
- les 2**
- 6 Welke volken leefden in West-Europa samen met de Romeinen?
  - 7 Hoe wilden de rijke Germanen graag leven?
  - 8 Wat gebeurde er toen veel Romeinen christen werden?
  - 9 Wanneer begon een lange periode van onrust in Europa?
  - 10 Hoe begon die periode?
  - 11 Hoe noemen we die periode van grote onrust?
  - 12 In welk land bleef het tijdens de volksverhuizingen rustig?
- les 3**
- 13 Rond welke tijd leefde Karel de Grote?
  - 14 Hoe kwam het dat het rijk van Karel de Grote steeds groter werd?
  - 15 Welke verplichting hadden al zijn onderdanen?
  - 16 Wat gebeurde er met de mensen die geen christen wilden worden?
  - 17 Met wie maakte de keizer soms ruzie over wie de machtigste man was?
  - 18 Wat kregen edelen in ruil voor hun hulp aan Karel de Grote?
  - 19 Hoe heet een man die een stuk land voor Karel de Grote bestuurt?
  - 20 Wat deed Karel de Grote als hij weer naar een nieuwe palts getrokken was?
  - 21 Wanneer trok Karel de Grote met zijn hofhouding weer naar een ander palts?
- les 4**
- 22 Hoelang geleden is de joodse godsdienst ontstaan?
  - 23 In welk gebied is die godsdienst ontstaan?
  - 24 Hoe heet het heilige boek van de joden?
  - 25 Wanneer preekte Jezus Christus?
  - 26 Waar preekte hij over?
  - 27 Welke godsdienst ontstond er door zijn preken?
  - 28 In welk deel van de bijbel staan dezelfde verhalen als in de Thora?
  - 29 Wat staat er in het Nieuwe Testament?

- 1 In een klooster.
- 2 Omdat hun leven geheel in dienst moest staan van God.
- 3 Ze moesten al hun bezittingen aan het klooster geven.
- 4 Ze bewerkten akkers, hoedden vee en kweekten groente en fruit.
- 5 Zieken verzorgen, brood bakken, boeken overschrijven.
- 6 Germaanse volken.
- 7 Net als de Romeinen.
- 8 Toen werden veel rijke Germanen ook christen.
- 9 Rond 400.
- 10 De Hunnen uit Azië trokken naar het westen.
- 11 De volksverhuizingen.
- 12 In Ierland.
- 13 Rond het jaar 800.
- 14 Hij veroverde veel gebieden.
- 15 Ze moesten christen worden.
- 16 Die werden gedood.
- 17 Met de paus.
- 18 Ze kregen een stuk land in leen.
- 19 Een leenman.
- 20 Hij controleerde dan het bestuur van zijn leenmannen.
- 21 Als het voedsel in het gebied van de palts op was.
- 22 Ongeveer vijfduizend jaar geleden.
- 23 In het gebied waar nu Israël ligt.
- 24 De Thora.
- 25 Ongeveer tweeduizend jaar geleden.
- 26 Over dezelfde God als die van de joden.
- 27 Het christendom.
- 28 In het Oude Testament.
- 29 Verhalen over het leven van Jezus Christus.

les1 Een dief met vleugels

Leonardo da Vinci woonde rond het jaar 1500 in Italië. Hij was beeldhouwer en schilder. Hij was ook onderzoeker en uitvinder. Hij werkte in opdracht van hertogen en koningen. Toen hij oud was, verhuisde hij naar Frankrijk om voor de Franse koning te werken.

Hij werkte anders dan de andere geleerden in die tijd. Hij geloofde niet wat andere geleerden in hun boeken schreven. Hij ging zelf in de natuur op onderzoek uit. Ook deed hij experimenten. Zo kwam hij er achter hoe de dingen echt in elkaar zaten. Het was zijn grote droom om te kunnen vliegen. Daarom onderzocht hij vleugels van allerlei dieren.

Al zijn ideeën en experimenten schreef hij op in aantekeningen. Uit die aantekeningen weten we precies waar hij zich mee bezig gehouden heeft.

les2 Boekdrukkunst

Lang geleden werden boeken met de hand overgeschreven. Maar rond het jaar 1450 werd de boekdrukkunst uitgevonden. Daardoor werd het veel gemakkelijker om boeken te maken. Boeken drukken ging immers veel sneller dan overschrijven. En je kon bovendien een heleboel exemplaren van hetzelfde boek maken. Door deze uitvinding werden ook de ideeën die in die boeken opgeschreven stonden veel sneller verspreid. Geleerden schreven over allerlei onderwerpen: bijvoorbeeld over het geloof, over de aarde en de zon, over verre landen.

In tijden van oorlog maakten de beide strijdende partijen pamfletten en lieten die ook drukken. Ze schreven bijvoorbeeld hoe slecht en gemeen de tegenpartij was.

Veel van die boeken en pamfletten zijn bewaard gebleven. Zo zijn we veel te weten gekomen over hoe de mensen vroeger dachten en leefden.

les3 Ruzie in de Kerk

Rond het jaar 1500 bestudeerde Maarten Luther de Bijbel. Hij wilde weten hoe je als goed christen moest leven. Hij vond dat de paus en de priesters veel te luxueus leefden. Dat was niet zoals Jezus Christus het had voorgedaan. Luther was vooral boos over de verkoop van aflaten. Dat waren briefjes waarmee je zogenaamd een plaatsje in de hemel kon kopen. Hij schreef al zijn bezwaren op. De paus werd daar heel boos over. Luther mocht van hem niet meer bij de Kerk horen. Toen stichtte Luther een eigen Kerk. Hij vertaalde de Bijbel uit het Latijn, zodat gewone mensen de Bijbel nu ook konden lezen. Door de uitvinding van de boekdrukkunst konden veel mensen zelf een bijbel kopen. Ook andere gelovigen stapten uit de oude Kerk. Zoals Johannes Calvijn. De volgelingen van Luther en Calvijn noemen we protestanten.

les4 En toch draait ze ...

Wij weten tegenwoordig heel veel over planeten, de zon, de sterren en het heelal. In de middeleeuwen wisten mensen dat de aarde rond was. Ze geloofden dat de zon om de aarde draaide. Iedereen kon immers zien dat de hemel een koepel was die ook om de sterren heen stond. En zo stond het ook in de Bijbel. Copernicus bedacht en berekende dat de aarde om de zon draaide. Hij kon zijn ideeën alleen niet bewijzen omdat er nog geen telescopen waren.

Rond 1600 ontdekte de Nederlander Hans Lippershey dat je met twee lenzen een telescoop kon maken. De Italiaan Galileo Galilei onderzocht het heelal met zo'n telescoop. Hij kon nu wel bewijzen dat er geen hemelkoepel was en dat de aarde om de zon draaide. De paus veroordeelde Galilei. Hij vond dat iedereen moest geloven wat er in de Bijbel stond. Daarom moest Galilei verklaren dat hij zich had vergist.

vragen

- les 1**
- 1 Waar en wanneer leefde Leonardo da Vinci?
  - 2 Leonardo da Vinci was een kunstenaar. Waar hield hij zich mee bezig?
  - 3 Waar hield hij zich nog meer mee bezig?
  - 4 Voor wie werkte Leonardo da Vinci?
  - 5 Hoe kwam Leonardo aan zijn kennis over de natuur?
- les 2**
- 6 Wat was een grote droom van Leonardo?
  - 7 Wat onderzocht hij daarvoor?
  - 8 Hoe weten wij waar hij zich mee bezig hield?
  - 9 Hoe werden boeken heel lang geleden gemaakt?
  - 10 Wanneer werd de boekdrukkunst uitgevonden?
  - 11 Welk voordeel hadden geleerden van de boekdrukkunst?
  - 12 Wat schreven ruziënde partijen bijvoorbeeld in een pamflet?
  - 13 Waarom zijn geschiedenisonderzoekers steeds op zoek naar oude boeken?
- les 3**
- 14 Wanneer leefde Maarten Luther?
  - 15 Waar hield hij zich mee bezig?
  - 16 Wat wilde hij weten?
  - 17 Wat vond hij van de paus en de priesters?
- les 4**
- 18 Waar was Luther bijvoorbeeld erg boos over?
  - 19 Wat waren aflaten?
  - 20 Wie werd er erg boos over de dingen die Luther opschreef?
  - 21 Waarom kon bijna niemand de Bijbel lezen?
  - 22 Wat was een belangrijk gevolg van de uitvinding van de boekdrukkunst?
  - 23 Welke persoon stichtte ook een eigen kerk?
  - 24 Hoe noemen we de volgelingen van Luther en Calvijn?
  - 25 Hoe dachten de middeleeuwers over de aarde?
  - 26 Hoe dachten ze over het draaien van de aarde en de zon?
  - 27 Hoe dachten ze over het heelal?
  - 28 Waarom waren ze daar zo zeker van?
  - 29 Wat was de ontdekking van Copernicus?
  - 30 Waarom kon hij zijn ideeën niet bewijzen?
  - 31 Wanneer werd de telescoop ontdekt?
  - 32 Waar werd de telescoop ontdekt?
  - 33 Wat vond de paus van de ontdekkingen van Galilei?
  - 34 Waarom geloofde de paus Galilei niet?

antwoorden

- 1 In Italië, rond het jaar 1500.
- 2 Met beeldhouwen en schilderen.
- 3 Hij was een onderzoeker en uitvinder.
- 4 Hij werkte voor koningen en hertogen.
- 5 Hij onderzocht dingen en deed experimenten.
- 6 Hij wilde vliegen.
- 7 Vleugels van dieren.
- 8 Hij noteerde alles in aantekenboeken.
- 9 Ze werden met de hand overgeschreven.
- 10 Rond het jaar 1450.
- 11 Hun ideeën werden veel sneller verspreid dan vroeger.
- 12 Hoe slecht en gemeen hun tegenstanders waren.
- 13 Daaruit kunnen ze meer te weten komen over hoe mensen vroeger dachten en leefden.
- 14 Rond het jaar 1500.
- 15 Hij bestudeerde de Bijbel.
- 16 Hoe je als goed christen moest leven.
- 17 Ze leefden niet zoals Jezus dat bedoeld had.
- 18 De verkoop van aflaten.
- 19 Briefjes waarmee je zogenaamd een plaatsje in de hemel kon kopen.
- 20 De paus.
- 21 Hij was geschreven in het Latijn.
- 22 Veel mensen konden zelf een bijbel kopen.
- 23 Johannes Calvijn.
- 24 Protestanten.
- 25 Ze dachten dat de aarde rond was.
- 26 Ze dachten dat de zon om de aarde draaide.
- 27 Het was een koepel met sterren.
- 28 Dat was wat je kon zien en het stond in de bijbel.
- 29 Dat de aarde om de zon draaide.
- 30 Er waren nog geen telescopen.
- 31 Rond het jaar 1600.
- 32 In Nederland.
- 33 Hij vond dat Galilei moest zeggen dat hij zich had vergist.
- 34 In de Bijbel stond het precies andersom.

les 1 Meester Rembrandt

Rembrandt van Rijn is een beroemde Nederlandse schilder. Hij leefde in de zeventiende eeuw. Op een avond staat hij door het raam van zijn atelier naar buiten te kijken. Hij ziet een groep jongens vechten. Een meisje staat er bij in de buurt. Het licht valt op het meisje. Rembrandt vindt dat het er mooi uit ziet. Hij wil proberen de lichtval op het meisje te schilderen. Een van de jongens, Samuel van Hoogstraten, belt aan bij Rembrandt. Hij zegt dat hij de schilderijen van Rembrandt mooi vindt. Samuel wil graag schilder worden. Rembrandt nodigt hem uit om in zijn atelier te komen kijken.

De jongen wordt later een beroemde schilder. Hij schrijft een boek over de schilderkunst. Het gaat ook over De Nachtwacht, een schilderij van Rembrandt. Hij schrijft dat de manier waarop Rembrandt het licht schilderde zo bijzonder is: het licht valt het meest op iemand die er niet echt bij hoort.

les 2 Een rijk land

De Republiek was in de zeventiende eeuw een van de rijkste landen ter wereld. Daarom noemen we deze tijd de gouden eeuw. De rijkdom kwam vooral door de handel. Vóór 1600 handelden de Nederlanders meestal met andere Europese landen. Na 1600 verdienden ze veel geld met de handel op Afrika, Azië en Amerika.

Het leven aan boord van de zeilschepen waarmee de Nederlanders over de wereldzeeën voeren, was zwaar en gevaarlijk. Veel werkloze jongeren vonden werk op de schepen. Door ziektes aan boord, door zeerovers of door stormen gingen veel matrozen onderweg dood. De scheepseigenaren konden dan ook maar met moeite matrozen vinden.

Amsterdam werd het middelpunt van de wereldhandel. Kooplieden konden er pakhuizen huren en matrozen in dienst nemen. Ze konden er naar banken om geld te brengen of om geld te wisselen. Amsterdam was een stapelmarkt. Dat betekent dat alles wat in de wereld verhandeld werd, in Amsterdam te koop was.

les 3 Een bijzonder land

In de zeventiende eeuw woonden er veel buitenlanders in ons land. Ze woonden vooral in de steden in Holland en Zeeland. Ze waren naar ons land gevlucht omdat ze in hun eigen land vervolgd werden. Of omdat het daar oorlog was. Of gewoon omdat Nederland een rijk land was waar je werk kon vinden. De immigranten werden niet met open armen ontvangen. Maar ze bleven hier toch vanwege de vrijheid.

In de meeste landen in Europa mocht je bijvoorbeeld niet zelf je godsdienst kiezen. In Nederland mocht dat wel. Hier schreef niemand je voor wat je moest geloven of hoe je moest leven. In Nederland kon iedereen zich vrij voelen. Dat was bovendien goed voor de welvaart. Ruzie en oorlog brengen de handel in gevaar. Daardoor zou de welvaart snel minder worden.

les 4 Een oud schip nabouwen

In 1629 zonk het VOC-schip de Batavia voor de kust van Australië. Twintig jaar geleden werd het wrak door duikers ontdekt. Toen ontstond het plan om het schip na te bouwen. Onderzoekers hoopten zo meer te weten te komen over de scheepsbouw in de zeventiende eeuw. Uit die tijd zijn namelijk geen schepen bewaard gebleven.

De onderzoekers bestudeerden schilderijen van schepen uit de zeventiende eeuw. In het VOC-archief vonden ze voorschriften voor de bouw van de schepen. Daar stond ook in hoe de masten en zeilen eruit moesten zien. Op oude bouwtekeningen zagen ze hoe je de houtverbindingen moest maken. Toch hebben de bouwers veel dingen zelf moeten uitvinden. Bijvoorbeeld hoe je met dit schip moest varen. Door al dat onderzoek duurde het nabouwen wel tien jaar. De echte Batavia is in één jaar gebouwd.

vragen

- les 1**
- 1 Wanneer leefde Rembrandt van Rijn?
  - 2 Waardoor is hij beroemd geworden?
  - 3 Welk idee krijgt hij als hij naar buiten kijkt?
  - 4 Wat wil Samuel van Hoogstraten het liefst worden?
  - 5 Waarover gaat het boek dat Samuel van Hoogstraten later schrijft?
  - 6 Wat vindt hij het bijzondere aan de schilderijen van Rembrandt?
- les 2**
- 7 Waarom noemen we de zeventiende eeuw in de Republiek ook wel de gouden eeuw?
  - 8 Waardoor ontstond de rijkdom in de zeventiende eeuw?
  - 9 Met welke landen werd er vóór 1600 handel gedreven?
  - 10 Welke gebieden kwamen daar na 1600 nog bij?
  - 11 Waarom konden scheepseigenaren vaak maar met moeite matrozen vinden?
  - 12 Welke stad werd het middelpunt van de wereldhandel?
  - 13 Waarom zijn banken belangrijk voor kooplieden?
  - 14 Amsterdam was een stapelmarkt. Wat betekent dat?
- les 3**
- 15 Woonden er in de zeventiende eeuw veel of weinig buitenlanders in ons land?
  - 16 Waar woonden die buitenlanders vooral?
  - 17 Hoe noemen we de mensen die uit andere landen naar de Republiek kwamen?
  - 18 Waarom bleven veel immigranten in ons land wonen?
  - 19 In de meeste landen in Europa mocht je wel/niet zelf je godsdienst kiezen.
  - 20 In Nederland mocht je wel/niet zelf je godsdienst kiezen.
  - 21 Wat zou er in gevaar komen door ruzie en onenigheid?
  - 22 Waar zorgde de handel voor?
- les 4**
- 23 In welk jaar zonk de Batavia?
  - 24 Waar is de Batavia gezonken?
  - 25 Welk plan ontstond toen het wrak gevonden was?
  - 26 Wat wilden onderzoekers te weten komen?
  - 27 Waarom is er weinig bekend over schepen uit de zeventiende eeuw?
  - 28 Waar konden de bouwers vinden hoe een zeventiende-eeuws schip eruitgezien heeft?
  - 29 Wat vonden de bouwers in het VOC-archief?
  - 30 Wat moesten de bouwers zelf uitvissen?
  - 31 Hoe lang heeft het nabouwen van de Batavia geduurd?
  - 32 Waarom duurde het nabouwen zo lang?
  - 33 Hoelang duurde het bouwen van de echte Batavia?

antwoorden

- 1 In de zeventiende eeuw.
- 2 Door zijn schilderijen.
- 3 Hij wil proberen de lichtval te schilderen.
- 4 Schilder.
- 5 Over schilderkunst.
- 6 De lichtval op iets wat er niet echt bij hoort.
- 7 De Republiek was een van de rijkste landen ter wereld.
- 8 Door de handel.
- 9 Met landen in Europa.
- 10 Azië, Afrika en Amerika.
- 11 Het werk op de schepen was zwaar en gevaarlijk.
- 12 Amsterdam.
- 13 Ze kunnen er geld brengen of wisselen.
- 14 Alles wat in de wereld verhandeld werd, was daar te koop.
- 15 Veel.
- 16 In de steden in Holland en Zeeland.
- 17 Immigranten.
- 18 Vanwege de vrijheid die er heerste.
- 19 Niet.
- 20 Wel.
- 21 De handel.
- 22 Voor meer welvaart.
- 23 In 1629.
- 24 Bij Australië.
- 25 Om het schip na te bouwen.
- 26 Hoe een zeventiende-eeuws schip eruitgezien heeft.
- 27 Er zijn geen schepen uit die tijd bewaard gebleven.
- 28 Op oude schilderijen.
- 29 Voorschriften over hoe je een schip moest bouwen.
- 30 Hoe je met het schip moest varen.
- 31 Tien jaar.
- 32 De bouwers moesten veel onderzoek doen.
- 33 Eén jaar.

les 1 De damesrijwielclub

Fietsen is gezond, schreven de doktoren rond 1900. Fietsen was eerst vooral iets voor rijke mensen. Voor **gewone mensen** was een fiets te duur. Die hadden ook niet genoeg vrije tijd. Fietsen kon je leren op een rijwielclub. Mensen die graag fietsten, richtten fietsclubs op. Eerst was fietsen een sport alleen voor mannen. **Nette meisjes** hoorden niet aan sport te doen, vonden de meeste mensen toen. Omdat de mannen de baas in huis waren, verboden zij hun vrouwen en dochters vaak om te fietsen. Maar veel vrouwen wilden ook heel graag fietsen. Ze richtten speciale fietsclubs voor dames op. Er waren rond 1900 ook andere sporten, zoals voetbal. Maar alleen mannen en jongens mochten voetballen.

In die tijd waren er nog maar weinig verkeersregels. Voetgangers en mensen met karren waren de grote snelheid van fietsers niet gewend. Daardoor gebeurden er veel ongelukken.

les 2 Wat een vondst!

Lang geleden waren er geen machines. De mensen deden het werk met de hand. Later gebruikten ze windkracht om molens en zeilschepen te bewegen. In 1769 bouwde James Watt in Engeland de eerste bruikbare stoommachine. Vanaf 1800 werden stoommachines in fabrieken neergezet. Ze lieten allerlei machines werken. De eerste trein in Nederland reed in 1839 tussen Amsterdam en Haarlem. In 1880 was er al een heel net van spoorlijnen in Nederland. Rond 1900 werd de verbrandingsmotor uitgevonden. Deze motor werd gebruikt voor auto's en vliegtuigen. In 1878 vond Thomas Alva Edison de elektrische gloeilamp uit. Rond 1890 kregen alle steden een elektriciteitsnet. Na 1900 kwamen er elektrische huishoudelijke apparaten in de huizen: stofzuigers, wasmachines, telefoons en radio's. Door de uitvinding van kunstmest konden de boeren veel meer voedsel produceren. We noemen de periode van verandering tussen 1800 en 1900 de industriële revolutie.

les 3 De steden groeien

Vóór 1850 leefden de meeste Nederlanders op het platteland van de opbrengst van hun boerderijtjes. Ze verdienden wat bij doordat ze handgeweven stoffen verkochten aan textielabrikanten. Na 1850 vertrokken veel boeren naar de stad. Ze zochten werk in de fabrieken. De steden raakten zo overvol. Gezinnen woonden vaak met z'n allen in één kamer. De arbeiders verdienden erg weinig. Daarom werkten vrouwen en kinderen ook in de fabrieken. Veel mensen emigreerden naar Amerika. Daar was volop werk en je kon er goed verdienen.

Rond 1900 verdienden de arbeiders iets meer geld. De huizen kregen waterleiding, riolering en elektrisch licht. Er gingen veel minder mensen dood aan besmettelijke ziekten. Rond de steden waren de muren en wallen afgebroken. Op die plaatsen werden nieuwe huizen gebouwd. Alles was vies van het roet uit de fabrieksschoorstenen. Op de straten zag je heel veel trams en fietsen.

les 4 In het gemeentehuis

Abby en Ruby bezoeken het gemeentehuis. Ze praten met de mensen die er werken. De afdeling Burgerzaken houdt alles bij over de inwoners van de gemeente. Andere afdelingen zorgen voor de vuilnisophaal, voor het onderhoud van wijken, of voor de bouw van huizen, scholen en industrieterreinen. Het geld daarvoor komt van de regering en van de gemeentebelasting. Een gemeente wordt bestuurd door de gemeenteraad. Die bestaat uit mensen die door de inwoners gekozen zijn. De gemeenteraad beslist wat er in de gemeente gedaan moet worden. Samen met de burgemeester zorgen de wethouders ervoor dat de besluiten van de gemeenteraad goed worden uitgevoerd. Vanaf 2010 wordt de burgemeester gekozen door de inwoners van de gemeente. De burgemeester is ook het hoofd van de politie en de brandweer.

vragen

antwoorden

- les 1**
- 1 Waarom zag je rond 1900 geen arme mensen fietsen?
  - 2 Waar konden de mensen leren fietsen?
  - 3 Wat deden mensen die graag met anderen wilden fietsen?
  - 4 Waarom mochten veel meisjes eerst niet fietsen?
  - 5 Wat deden vrouwen die toch heel graag wilden fietsen?
  - 6 Welke sport was tot ongeveer 1980 alleen toegestaan voor jongens en mannen?
  - 7 Waarom gebeurden er rond 1900 veel ongelukken met fietsers?
- les 2**
- 8 Hoe deden de mensen lang geleden hun werk, toen er nog geen machines waren?
  - 9 Welke kracht gebruikten ze later voor molens en zeilschepen?
  - 10 Wie bouwde de eerste bruikbare stoommachine?
  - 11 Waar werden de stoommachines voor gebruikt?
  - 12 Wanneer en waar reed de eerste stoomtrein in Nederland?
  - 13 Wanneer was er al een heel spoorwegnet in Nederland?
  - 14 Sinds wanneer hebben we elektrische huishoudelijke apparaten?
  - 15 Door welke uitvinding konden boeren veel meer voedsel produceren?
  - 16 Hoe noemen we de periode van verandering tussen 1800 en 1900?
- les 3**
- 17 Waar woonden de meeste Nederlanders vóór 1850?
  - 18 Waar leefden ze van?
  - 19 Waar vertrokken de boeren na 1850 naartoe?
  - 20 Waar zochten ze werk?
  - 21 Waarom moesten vrouwen en kinderen in fabrieken werken?
  - 22 Waarom emigreerden mensen naar Amerika?
  - 23 Welke voorzieningen kwamen er na 1900 in de huizen?
  - 24 Wat gebeurde er met de muren en de wallen van de steden?
  - 25 Wat kwam ervoor in de plaats?
  - 26 Waardoor was alles in de steden vies en fettig?
  - 27 Welke voertuigen zag je in de straten?
- les 4**
- 28 Waar zorgt de afdeling Burgerzaken voor?
  - 29 Waar komt het geld vandaan dat de gemeente nodig heeft?
  - 30 Wie beslist in een gemeente wat er moet gebeuren?
  - 31 Wie zorgen ervoor dat de besluiten van de gemeenteraad worden uitgevoerd?
- les 1**
- 1 Een fiets was veel te duur voor hen en ze hadden ook niet genoeg vrije tijd.
  - 2 Op een rijwielclub.
  - 3 Ze werden lid van een fietsclub.
  - 4 Nette meisjes hoorden niet aan sport te doen, vonden de meeste mensen.
  - 5 Ze richtten speciale damesrijwielclubs op.
  - 6 Voetbal.
  - 7 Er waren nog weinig verkeersregels. De mensen waren er niet aan gewend dat een fiets zo hard ging.
  - 8 Ze deden alles met de hand en gebruikten hun spierkracht.
  - 9 Windkracht.
  - 10 James Watt.
  - 11 Voor het aandrijven van machines in fabrieken.
  - 12 In 1839, tussen Amsterdam en Haarlem.
  - 13 In 1880.
  - 14 Vanaf 1900.
  - 15 Door de uitvinding van kunstmest.
  - 16 De industriële revolutie.
  - 17 Op het platteland.
  - 18 Van de opbrengst van hun boerderijtjes.
  - 19 Naar de steden.
  - 20 In de fabrieken.
  - 21 De arbeiders verdienden erg weinig.
  - 22 Er was volop werk en je kon er goed verdienen.
  - 23 Waterleiding, riolering en elektrisch licht.
  - 24 Die werden afgebroken.
  - 25 Er werden nieuwe huizen gebouwd.
  - 26 Door het roet uit de fabrieksschoorstenen.
  - 27 Fietsen en trams.
  - 28 Het bijhouden van de gegevens van de inwoners.
  - 29 Van de regering en uit de gemeentebelasting.
  - 30 De gemeenteraad.
  - 31 De burgemeester en de wethouders.

les 1 Op de vlucht

Op 10 mei 1940 begon voor Nederland de Tweede Wereldoorlog. Het Duitse leger viel ons land binnen. Het Nederlandse leger vocht om de Duitsers tegen te houden. Ze zetten zelfs stukken land onder water om de opmars van de Duitsers te verhinderen. Maar dat lukte niet. Het Duitse leger was veel sterker. Ze hadden veel meer soldaten, vliegtuigen en kanonnen. Voor de mensen waren de gevechten gevaarlijk. Soms vielen er uit vliegtuigen bommen op de steden. Veel mensen probeerden per schip naar Engeland te vluchten. Daar waren ze nog veilig voor de Duitsers. Vooral Joodse mensen vreesden voor hun leven. Meestal moesten ze hun familie en hun bezittingen achterlaten.

les 2 Oorlog in Nederland

Adolf Hitler was in 1933 de leider van Duitsland geworden. Hij had beloofd Duitsland rijk en machtig te maken. Daarom had hij veel aanhangers. Met zijn legers viel hij buurlanden aan. Daardoor begon de Tweede Wereldoorlog. Op 10 mei 1940 vielen de Duitse legers Nederland binnen. Daarbij werd het centrum van Rotterdam plat gebombardeerd. Na vijf dagen strijd gaf Nederland zich over. De Nederlandse regering vluchtte naar Londen.

Er kwam censuur. Dat betekent dat de kranten alleen berichten mochten schrijven die gunstig waren voor de Duitsers. Tijdens de bezetting werden waardevolle goederen door de Duitsers meegenomen. Er was tekort aan eten, kleding en brandstof. Om wat er was eerlijk te verdelen, kwam er een bonnensysteem. Veel mannen moesten in Duitsland gaan werken. Wie dat niet wilde, moest onderduiken. Ook Joden moesten onderduiken. Van de 140 000 Joden in Nederland kwamen er 100 000 om in concentratiekampen in Duitsland. In de hongervinter van 1944-1945 stierven veel mensen van de honger en de kou.

les 3 Angst, verzet en verraad

In de eerste maanden van de oorlog merkten de mensen in Nederland weinig van de bezetting. Later moesten ze steeds een keuze maken: moeten we de Duitsers wel of niet gehoorzamen? Verzet tegen de Duitsers was levensgevaarlijk. De meeste Nederlanders durfden dat niet. Ze bemoeiden zich het liefst nergens mee. De enkelen die het wel durfden, werden verzetsstrijders genoemd. Ze hielpen onderduikers aan een schuilplaats, vervalsten persoonsbewijzen en stalen voedselbonnen voor hen. Of ze drukten bijvoorbeeld illegale kranten met echt nieuws over de oorlog. Maar er waren ook Nederlanders die de Duitsers juist hielpen. Aannemers hielpen de Duitsers met het bouwen van bunkers om de kust te verdedigen. NSB-ers verraadden onderduikers aan de Duitsers of gingen meevechten in het Duitse leger. Na de oorlog zijn de ergste landverraders gestraft.

les 4 Anne Frank en het achterhuis

Anne Frank was een Joods meisje. Ze woonde in Duitsland. In 1934 vluchtte ze vanwege de Jodenvervolging met haar familie naar Amsterdam. In juli 1942 moest de familie Frank onderduiken. Anders zouden ze opgepakt worden. Het kantoor van Annes vader had aan de achterkant een paar lege kamers. Daar verstopten ze zich. Een boekenkast verborg de ingang tot dit achterhuis. Tijdens de onderduiktijd hield Anne een dagboek bij. In augustus 1944 werden ze verraden. De familie Frank werd naar een concentratiekamp gebracht. Ze stierven daar allemaal, behalve Annes vader. Na de oorlog werd het dagboek gedrukt. Toen werd ook de Anne Frank Stichting opgericht. Die maakte van het achterhuis een museum. De Stichting werkt eraan dat niemand vergeet wat er met de Joden in de oorlog gebeurd is. En ook dat mensen elkaar niet discrimineren.

blok 6 De Tweede Wereldoorlog

vragen

antwoorden

- les 1**
- 1 Wanneer begon voor Nederland de Tweede Wereldoorlog?
  - 2 Hoe probeerde het Nederlandse leger de Duitsers bijvoorbeeld tegen te houden?
  - 3 Waaraan kon je zien dat het Duitse leger veel sterker was?
  - 4 Veel mensen probeerden te vluchten. Naar welk land?
  - 5 Wie vreesden vooral voor hun leven bij de Duitse bezetting?
- les 2**
- 6 Hoe heette de leider van Duitsland?
  - 7 Waarom had hij veel aanhangers?
  - 8 Hoeveel dagen verzette het Nederlandse leger zich tegen de Duitse inval?
  - 9 Welke stad werd voor een groot deel verwoest?
  - 10 Wat deed de Nederlandse regering toen de Duitse legers ons land binnenvielen?
  - 11 Kranten mochten alleen berichten schrijven die gunstig waren voor de Duitsers. Hoe heet dat?
  - 12 Waardoor werd Nederland erg arm?
  - 13 Waar moesten Nederlandse mannen gaan werken?
  - 14 Waar werden de Joden naartoe gebracht?
  - 15 Hoeveel Nederlandse Joden kwamen in de oorlog om?
  - 16 Hoe heet de laatste oorlogswinter?
- les 3**
- 17 Waarom durfden de meeste Nederlanders zich niet te verzetten tegen de Duitsers?
  - 18 Hoe noemen we de mensen die zich tegen de Duitsers verzetten?
  - 19 Hoe hielpen de verzetsstrijders de onderduikers?
  - 20 Wat voor nieuws stond er in de illegale kranten?
  - 21 Hoe noemen we de mensen die de Duitsers hielpen?
  - 22 Op welke manieren werden de Duitsers door verschillende Nederlanders geholpen?
  - 23 Wat gebeurde er na de oorlog met een deel van de landverraders?
- les 4**
- 24 In welk land woonde Anne Frank eerst?
  - 25 Waarom vluchtte ze met haar familie naar Nederland?
  - 26 Waarom dook de familie Frank onder?
  - 27 Waar verstopten ze zich?
  - 28 Hoe noemen we die kamers?
  - 29 Hoe werd de ingang van het achterhuis verborgen?
  - 30 Wanneer werd de familie Frank door de Duitsers opgepakt?
  - 31 Hoe hebben de Duitsers de familie Frank ontdekt?
  - 32 Wie van de familie Frank heeft de oorlog overleefd?
  - 33 Wat deed hij na de oorlog met het dagboek van Anne?
  - 34 Wat gebeurde er met het achterhuis?
- les 1**
- 1 Op 10 mei 1940.
  - 2 Ze zetten stukken land onder water.
  - 3 Ze hadden veel meer soldaten, vliegtuigen en kanonnen.
  - 4 Naar Engeland.
  - 5 Joodse mensen.
- les 2**
- 6 Adolf Hitler.
  - 7 Hij had beloofd Duitsland rijk en machtig te maken.
  - 8 Vijf dagen.
  - 9 Rotterdam.
  - 10 De regering vluchtte naar Engeland.
  - 11 Censuur.
  - 12 De Duitsers haalden waardevolle spullen weg uit Nederland.
  - 13 In Duitsland.
  - 14 Naar concentratiekampen.
  - 15 Ongeveer 100 000.
  - 16 De hongerswinter.
  - 17 Omdat verzet levensgevaarlijk was.
  - 18 Verzetsstrijders.
  - 19 Met het zoeken van een schuilplaats, vervalsen van persoonsbewijzen en stelen van bonkaarten.
  - 20 Het echte nieuws over de oorlog.
  - 21 Landverraders.
  - 22 Door het bouwen van bunkers, het verraden van onderduikers en het meevechten in het Duitse leger.
  - 23 Ze werden gestraft.
  - 24 In Duitsland.
  - 25 Vanwege de Jodenvervolging in Duitsland.
  - 26 Anders werden ze door de Duitsers opgepakt.
  - 27 In enkele lege kamers achter het kantoor.
  - 28 Het achterhuis.
  - 29 Door een boekenkast.
  - 30 In augustus 1944.
  - 31 Iemand heeft de schuilplaats verraden.
  - 32 Alleen de vader van Anne.
  - 33 Hij liet het drukken.
  - 34 Het werd een museum.